

СВЕДОЧЕЊА

Пишу: Славица Радовић и Момчило Димитријевић

*...Коде закон лежи у њој узу
Трагови му смрде нечовјешиво...*

(Џеџои)

Рат је попут земљотреса протутњао нашом земљом, остављајући рушевине, пустош, ожилке и ране које тешко зацељују. Мржња и зловоља се усудише да изађу на светлост дана. Знање беше свезано, а логика тираније и глупости, наметнуте силом, овладаше свим сегментима друштва. Лаж, подлост и незнање проговорине на сав глас. Није било простора за узвишене циљеве људских слобода, мишљења и изражавања. Више него икад требало је искорачити из душевних тескоба и антагонизама и наћи снаге за опроштај свих ратних грехова. Но то се до дана данашњег није догодило.

Памћење намеће обавезу да се нека вишедеценијска сећања преобразе у речи, у причу без којих би прошлост изгубила сваку смисао. Није се лако сударити са збиљом, суочити са својом савешћу; али, ако сте пред Богом чисти онда истина отклања и помисао да је “у ћутању сигурност”.

Геније зла и његови богомрсци били су се жестоко оккомили на српско име, српску душу...

Одавно је већ заборав прекрио велом ћутања неке догађаје. Одавно је нестала и нада да ћу се икада срести са

Сирељана у Ужицу - Емилија Љубојевић

особом коју сам тражио, распитивао се и већ сам био изгубио сваку наду да она и постоји међу живима, али се једнога дана десило нешто неочекивано. Много времена је прошло од када нам је **Љубинка Алексић** говорила о својим затворским данима и пожелела да нешто више сазна о неким њеним пријатељицама из тих робијашких дана. Случајно, или сам Бог зна како, једнога дана редакцију нашег листа позвао је писац “Црвене куге”, **Антоније Ђурић**. Од њега сам сазнао да жена за којом сам трагао живи у Београду.

КАЗНА БЕЗ ЗЛОЧИНА

Налазим је на Црвеном Крсту у Београду. Да изненађење буде веће, сасвим случајно звоним на врата на којим нема имена и распитујем се за дотичну госпођу. Појављује се жена која говори да је она управо она коју тражим. Присутан је благи немир у мени, али њен осмех га разгони и ја имам осећај као да се познајемо годинама. У стану пас Михаило (нашла га, каже, у Кнез Михаиловој пре неколико година, нема педигре, али има живот и душу). Друштво јој прави и папагај, који стално чаврља и ремети ток нашег разговора. Све што више ујознајем људе, све више волим животиње, рећи ће касније. - Ево шта имам каже, и показује ми последњи текст фелтона “**Хероји или издајници**”, доспелог од **Милете Солујића**, преко океана. Свет је мали, или... Слабо са ким комуницира, али је често зову телефоном, а посећује је и пријатељице. У близини живи и њена земљакиња, чувена партизанка. Виђају се на скупу Ариљаца, али не разговарају. Било је много зла и неправде са те стране.

Чистог срца, вична говорништву, готово епископски харизматична, са ореолом револуционара. Доброг памћења, Бричке речи. Живот ју је шибао са свих страна, а и старости зна да буде помало непријатна-примећује.

—Ово до сада никоме нисам причала, а ево 86 ми је година. Рођена сам у Ариљу. Било нас је десеторо деце. Ја сам једино међу живима.

Пре неку годину, дођоше неки људи и кажу ми да треба да добијем **Равногорску пензију**. Само, треба да спремиш папире, доказе и сведоке. Ја их смејући се, знајући да од тога неће бити ништа, ујутрим да иду у Пожаревац-тамо су ми сви папери и сви докази и сви сведоци. Ма каква пензија! Коде да је дају? То су њихова деца. Било ми дошло да одем Тишу свећу да зајалим, а његов режим ми је највећа зла нанео. И данас ти се ништа не зна. Какав народ, каква држава, какво школство, суноврај један. А и село ти је увек највише стирало. Мој прадеда је из села Бођејевића,

моји су из Ариља, кућа у главној улици. И молим те, сврати на гробље и зајали мојима једну свећу- каже, готово кроз плач.

Ја сам у Ариљу живела 11 година, а затим сам се школовала 8 година у Ужицу. У седмом гимназије стипендијем **Криуна** и **Аца Чизмића**. Понављали су и били лоши ђаци, а и лоши људи. Када поче рај, подели се мој разред, њих 5-6, међу којима и ћерка **Чеде ојанчара**, **Криун**, **Ацо Чизмић**, беху на стирани комуниста. Они су се некако одвајали. “**А што ли је тај комунизам**”, мислим ја у себи и видим да се никако не уклапам у то друштво. Углавном су то били лоши ђаци, а показало се да су били и лоши људи. Били су злобни, завидни, љубоморни, сујећни и искомлексирани. Ја се у то време нисам идеолошки одређивала, али сам схватила то одређење за комунисте да “група стирана” не може бити тако лоша. У мом разреду већина је била за краља и монархију.

На почетку раја, у Ариљу, **Мирољуб Васиљевић**, **Њеџов брај** и **син**, **синови Миленка Глишића**, **Милош**, **Стеван Чоловић** кренуше у партизане. Када је кренула мобилизација за једним столом у Ариљу у партизане уписује **Српо Зечевић**, а за групу иставише мене да уписујем за четнике. Имала сам нећуних 20 година. Шта сам ја у то време могла знати, осим да су четници били господи, школовани људи, интелегенција. Сви који нису активно кренули у борбу морали су бити евиденцирани као пасивни припадници покрећа. Знала сам једино да никако не волим комунисте, а показало се, рекох ти, да су лоши и крвожедни људи. Ја сам криштовала и Равногорце, када су долазили тијани, неуредни, јер су давали лош пример. Срби су то, види и данас каквих нас све има! То је невероватно.

Ја сам у то време била председник равногорске омладине, за целу ужичку област. И кад ме ухајсише ја им ништа нисам могла рећи, јер никаквог зла никоме нисам чинила. Исследници су ми увек говорили: “**Знаш ти све, знаш, вечерас ћеш давати изјаву Свјетом Пејру**”. Свако вече су одводили људе на стирељање. Једно вече су после малитре-

ишрања одвели и **Милојка Црковића** из Лајпвице. Одвео га је неки **Санџаклија Сарих**. Са њим је био један сипражар, који није био комуниста-мобилисан. Он нам је све причао. То ишло су се тако понашали делује несиварно и невероватно. Били су то зверови.

У Ариљу смо били зајворени и увек су доводили нове оштренике. Ту док сам била, са **Милојком Црковићем** и **Јеремијом Солујићем**, довели су неке сељаке из Добрача. Један од њих ме пита: “Зашто су те ухапсили?”, а ја кажем: “**Кажу да сам националиста**”. “А јеси ли?”-пита сељак.”**Јесам**”, одговарам. “**И ја сам, мајку им јебем! Чуо сам да ти учини те школе, реци ми, молим те, хоће ли “ово” да потраје дуго, ова њихова револуција!**” А ја му кажем: “**Хоће богами, видиш да у Русији траје од 1917.**” “**Јој, куку нама!**”, тужно каже сељак. Зло велико, богами, зло! И било је, а и сељак је највише, као увек посипао.

Једнога дана у испражни зајвор доведу неку жену која каже: “**Ти си убила мога сина**”. Саслушава ме онај Сарих. Пита ме је: “**Ко је био твој син?**” Каже: “**Био је шегрт код опанчара Чеда**”. -Какве везе ја, тада сипуден, имам са шегртом, пита ме их. Али знала сам одакле већар дува. Та жена је била само инспирент, лажни сведок те друге жене, која ме оштрила да је и она због мене изгубила своје дете. Сачувај Боже, као да сам ја убила дете. Невероватно. Али ја их разумем. Улизивале су се свом шефу.

Једно вече из Ужича у Ариље дође шеф ОЗНЕ за Ужиче, **Ацо Чизмић** да нас испитује. То је било у Думбеловој кући (данашњи Нон-Стоп пр. аут.)

ЧУДНО ЈЕ ЖЕЛЕТИ СВОЈУ СМРТ

Ацо је био ванбрачно дете, мало искомлексиран, а скривао је своју преку нарав, глумићи финоћу. Саслушавања су трајала дуго. Питања су била о чешњима, о сипковима, **Марковићу**, **Калчу**, **Љубинки Алексић**...Касније ме пребаци у Ужиче и поново свако вече саслушавања и поново она исти питања. Врло ипек ипрећман сам имала. Тукли су ме, пребацили и мучили, а ја нисам могла никога да одам, а није постојало ништа што они нису знали, бар ја тако мислим. Највише од свега их је занимало ко се све уписао у Чешњике. У Ужичком зајвору је било веома сипаино. Много нас је малипрећман син поја Видаковића, Бошко, један од команданаца **ОЗНЕ** ужичке. Самном је била и Љубинка Милошева, зајим ћерка начелника **Љубојевића**, **Емилија** и... Њу су, као и њеног оца, једно вече сипрели.

Најсипаиноје од свега је било то што су свако вече зајворенике, без ипресуде одводили на сипрелање. То се обично догађало око поноћи. Тада пада команда. Чује се звекећ враћа у казниони. Прозивка. Зајвореници, пошито њихо, досипојансипено, без галаме, ириче, говора, питања ирелазе у сипрој на другу сипрану ходника. Када се ипрозивка заврши осуђеници, зопово нечујно, као сенке, уипваре, крећу у колони у двористије где их чекају камиони са шпрадом. Нико не покушава да бежи. Посмаипрала сам те мученике који нису ирисипајали на ипонижавања, ниши да било кога моле за своје животије. Било је много сељака, обичних људи, сипошине. Али сви су били ипосни, као да су желели своју смрт, и као да је она била једино што су у ипом ипрену ипоседали. Чудно је желети своју смрт: Када зајвореници ућу у камион заипварају шпраде, чују се мошопри, а често и мшпалез, када су били ликвидирани негде у близини. И тако, без судије, без оштрице, без ипресуде, без одбране одлазе у црну ноћ... Најгоре ишто им се и дан данас гроба не зна. И ја сам знала да ће и на мене доћи ред. И дошао је.

Једно вече и ја сам ипрозвана. Очекивала сам. Као да сам

једва чекала да се то лудило једном оконча. Корачам мрачним ходником и као да ме нешто носи, као да хоћу да полетим. Невероватно чудан осећај. Као да то нисам ја. Као да ме смрт маме, дозива. Била сам сипремна да се са њом сучим. Поново они камиони у које нас заипварају и одводе на зупилиштије. Поново наоружани сипражари. Мук. Тишина. Туштање. Недуго зајим излазимо на сипрашштије. У мрклој ноћи назиремо само сиви бејонски зид који нам се иримиче. Мирис свеже крви, рафална ипалба, ипонеки јаук, и падају, падају... Не видим убице, а ту су испред нас. Као у магновењу, као у сну ишпам своје свезане руке, не верујем да сам жива а јесам. Ништа ме не боли. Мора да сам мртва, да сањам, а крви нема. Сипојим на ногама, Боже. Смрт је била тако близу да сам је могла додирнути. Нека, сад ће они поново, можда се заглавио мшпак у цев, можда мој целаш није..., ма не, није то моћуће, сад ће они, то се код њих не сме догодити. Они су ту ревностни, ирешзни, не могу оманути, сила је то.

Неколико ишита су ме одводили на сасипанак са смрћу ипрег сипрелачки вод да би ме сломили, али ипреживела сам.. Једне ноћи су у зајвор довели и мога оца. Тукли су га, био је сав у крви. Он је тада имао 73 године. Он није имао никакву кривцу, осим те што му је ћерка била у чешњима. Поново испиштивања, засипраштивања. Нису успели. Било је више мшпа где су сипрели. **Варда**, **Дубоки Поток**, **Соколана**, неко село ипрема **Пожеги**, ипрема **Бајиној Башти**.., и ко зна где све још.

КРЦУН И ЊЕГОВА КЛИКА

После годину дана тог пакла осуде ме, без икаквих доказа, на робију и ушито у **Пожаревцу**. Пресуда је ипозразумевала губишпак свих грађанских и људских иправа на осам година, као и конфискацију целокупне имовине коју нисам ни имала. Ноћу су изrekli ипресуду и иште ноћи ме сипровели у злоћасну **Забелу**. После извесног времена, како у Забелу није имало мшпа, ирбацие ме у зајвор који се налази ипреко ишита железничке сипанице у **Пожаревцу**. У једној ипросипорији било је нас 75 робишпача ишпелектиуалки. Биле смо изоловане, одвојене од осталих како на њих не би имале било какав ушпачај, боље речено да их ми не бисмо “искварили”. Када би зајвореници из других ипавиљона биле на “мшпвој шешпни” наши ипавиљон би био закључан и обрнуто. Услови за животи су били каипасипрофални. На сипаваонама ипоразбијани ипрозори, без свећла, сипрује, воде... Сипавали смо на слами, а зими нас завеје снег од пола мшпра док сипавамо. Заледи вода на славини, а само једна је била у ипавиљону. Нисмо се умивали ипо чешипресеј дана.

Већини од нас иприсипивана су најипежа кривична дела. Многи су хшпели да се додворе **Крцуну** и другим комунистичким моћницима, да ипокажу своју сивилност и како се обрачунавају са реакцијом и ипротишпницима народне власти - Србима, углавном.

У **Пожаревцу** ми кажу да ћу ићи на рад у “**Злашпору**”. Помислим да то и није тако лоше, али знам да се злашпори испира у **Пеку**, а то и нема неке везе са **Пожаревцом**. Ја кажем онима где ћу да радим, а оне ме ишужно гледају и кажу: “**Е моја јаго, ишпмо се ипрошпа.**” Да сам била **Дражина**, **Недићева ћерка** не би тако било. А злашпори? Рад на злашпори, е то је ипосебна ирича. То је најгоре, најипонижавајући рад који се може измислити. Чиспшпни базене, јаме ипуне фекалија са ипосудама-кушпаче, насаћене каните, то се изручује, сипа у бурад, која на ипачковима зајвореници (два најпрег, два ипозади) вуку у виноград. Обично су се зајвореници мењале након 40 дана. Ја сам то радила ишри године

нейрекидно. Знам да је толико била на Златиари и **ћерка министрице Летице**.

Једанпут се у зајвору јави Криун. Били смо у кругу у “мртвој шетњи”. Он врши смотру. Иде од једне до друге робијашнице, а онако надувен, дрчан, нагмен, кији од беса. Сјаде испред мене и каже: “**Је ли бандо, зар си још жива?**” Знам шта ме чека, јер све то слуша управник зајвора, кога Криун ишита: “**Шта она ради?**” “**Ја сам издао наредбу да се ти стрељаш, а ти жива!**” Био је новембар месеци. Криун каже управнику: “**Ову банду да тераш на најгоре послове и што више да ради!**”

У КПЗ једнога дана ујаде управник, **Војо Никезић** и каже мени; “**Еј, бандо, брат ти толики руководилац и комуниста, а ти овде. Полази на сасијанак.**” “Који црни сасијанак”, мислим се. Владе мој дошао у Пожаревац да оснива тужилаштво и позвао ме. Ја кажем да немам браћу, а само неки дан пре тога, робијашница **Вида Радак**, осуђена на 20 година робије, (пре окупиције била сикер на Радио Београду), је пребацијена на смрт и након три дана умрла. Тај исти управник, пре неко вече каже професорки **Петровић**: “**А ти ћеш сутра, кад се рат заврши, да ме обесиш на прву грану, јели?**” А она је сиварно то рекла. Ми не знамо ко нас из собе шинкари, али неко је пронео глас да је видео **Виду Радак** како шета са помоћником управника, **Голубовићем**. Кажу зајворенице, мора да је **Вида Радак** иша шинкари. Јао, кад су је ухватили. Нема светила, а они јој навукли ћебе на главу и на смрт пребацили. **Вида** је сва била у крви, није имала коже на лицу од жажења. А овај каже како је мој братиштовани комуниста. Боже помислим, иша ће зајворенице мени урадиш. “**Немам ја брата, он се мене одрекао чим су ме ухапсили!**”, а управник каже: “**Није требало да те се одриче, већ да те...Е да сам ти ја брат и извади пиштољ, ја бих ти свих ових шест метака у тебе срубно. Обрукала си га, бандо!**” Оде он. Лакну ми. **Вида** јечи, још је била жива. Није прошло ни пола сата, а два војника из **КНОЈА** носе пакети. Изговарају моје име. Кажу, ово ти је донео брати. Ја нисам хтела да узмем ништа од тога, осим цигарета. Пакети су разграбиле остале зајворенице. Управник је и даље био ујоран и инсистирао да се види са братиштом, а ја сам била изричита да то не желим. Да сам то учинила, вероватно бих прошла као **Вида**. Такав закон је био међу робијашима. Они су хтели да нас унизе и униште све што је људско у нама.

После тог пакла, све је било леице. Иако сам све преживела, тек ми је било 28 година. Долазим код браћу. Изгубила сам грађанска и људска права 8 година. Изађе оглас. Тражи се радна снага са завршеном осмозгодишњом школом. Кад сам ја учила пре рата била 4 разреда, па мала мајура, па гимназија. Сада то не важи, већ мораи да имаи њихову школу 8 година. Пријавим се да завршим 4 разреда у Бранковој улици. Уишем се у 5. разред. **Александар Дрчелић**, директор те вечерње школе-курса, види да имам “вишик” знања, а ништа о мени не зна, па каже: “Знаи шта друшарнице, ја ћу видети да ви за две године завршите 4 разреда, приватно. И иако би, ја завршим осмољетку. Одем на факултет, а тамо обавештење о искључењу. На списку седамнаест имена, моје преће. Син доктор **Шуњеварића**, први. У то време мој сарији брати је био доктор правних наука. Докторирао је у 26. години и био најперспективнији правник у иадашњој Југославији. Смајрали су га за **лумена (велики ум, велики дух)**. **Моша Пијаде** га десет пута дневно зове, ради консултација. Био је заменик Јавног тужиоца за Србију. Од свих мојих Мијуковића једино је он био комуниста. Био је у специјалној полицији. Мени је глава, сада то сигурно знам, остала захваљујући њему. То је моје убеђење. Он се никада није ни-

је јављивао, и ја га о свему томе никад ништа нисам ишита. Он је имао велики утицај. Оснивао је јавна тужилаштва по читавој Србији. Читава моја породица, браћа и сестре су завршили високе школе. Мој брати **Стева** је био светишеник у Овчар бањи.

СВЕ ОКО НАС ЈЕ БИЛО ТИТОВО

Пријавим се на оглас у новинама, у коме се тражи чистачица у грађевинском предузећу “Полећ”. Приме ме. Са мном су радили **Содемајер Тадија**, који је био у заробљеништву јер се изјаснио за краља и **Дора Стефановић**, жена власника месаре у Крагујевцу. Месара је конфискована, а **Стефановић** провео више година у зајвору. Три ћерке и син успеју да побегну у Америку. Фабрика му је одузета, а он се шлозирао. Његова жена **Дора**, да би издржавала себе и мужа зајосли се као чистачица. Можеш мислити са мном ради **Содемајер**, човек који је први прелећео океан са балоном, као и најбогатија жена пре рата у Крагујевцу.

Увелико сам већ сакуљала ишита да ми се враће грађанска права да би се враћила на факултет, ако ми одобре. Кажем браћу да сам написала молбу и послала **Моши Пијаде** да се враћим на факултет. Он каже: “**Што ти то мени причаш?**”. -Ко ме ћу другом ако нећу теби-кажем. Он је све знао али ништа није говорио, није смео од партије. Устела сам да после завршеног факултета добијем посао у “**Др Мишовић**”, као начелник материјално-финансијске службе, и отишла сам оштила у пензију. Јесам била највише терорисана, највише батина добила, али сам главу сачувала. Вероватно нису смели да ме убију. Бојали су се да би мој брати тражио да докажу моју кривицу, моје грешке, а тога није било. Он је био светиш ситања у Србији, а и у унушрашности. Оснивајући тужилаштва сазнао је шта је комунизам направио од људи и од државе. Главе су летеле на све стране и то тешико који појединац да је могао ишта да промени. Све је било **Титово**, **Криуново**...комунизам је био велико зло. Ја сам много прошита. То су били физички болови, исихичке паг нисам осећала а ти болови и ране се лакше поднесу и зацеле али ови данас и ова демократија је убила народу душу. Видиш ишта се све ради: деца убијају родитеље, дрозирају се, осипављају децу по конијерима, уништава се породица. Народ се “храни” сензацијама, љушостима и трачевима. И данас ти важи оно “завади па владај”. Људи на власти се искваре и постају опасни. Зашто, молим те немој... знаи. Ариље је било више комунистичко за разлику од **Пожеге**, **Ивањиче**, **Драгачева** која су била више четничка. Од свих људи у нашем крају из ратног времена најбољи је био командант пожекић **корпуса Милош Марковић**. Школован и образован официр. Дobar човек. **Драгиша Пеливановић** је био српски националиста и добар официр. Са **Срећком Недељковићем** је држао ситраже на Моравици. Од комуниста једино знам да је **Светилик Лазаревић** био иштен, коректан и уважаван. **Божо Јаворац** је био помало чудна приода. Није био лош човек. Био је помало прек и дивљи. Није могао са **Дражом**. А **Дража** је био велики гошодин, велики Србин, добар војник и верник. Није био поштитар за то време. Превисе је веровао савезницима, а они су га издали. Био је смирен и сваку реч је мерио, вађао. Није био прек и брзолет као већина његових официра. И међу четницима је био бараба. Дођу пијани. Ја сам их савештовала да се нацију кући, ако имају неку тугу, да забораве на разочарење. И **Радојко Бурић** је кренуо са **Дражом**, али се због неких разочарења приклонио Љотићевцима, са којима ама бачи никакве везе није имао. Убили су га негде на **Ибру**.

Наставиће се...